

Болотні масиви України

Болото — то своєрідний природний комплекс, що утворюється на окремих теренах [1], коли роками вони просякнуті зайвою кількістю поверхневих і ґрунтових вод. Українські болотні масиви займають значні площі і відрізняються формуванням специфічних ґрунтів, рослинності і мікрокліматичних умов.

Андрій Івченко
канд. геогр. наук,
ст. наук. співр.
Інституту географії
НАН України,
м. Київ

Науковці болотом називають ділянку земної поверхні з надмірним зволоженням, на якій зростає вологолюбна специфічна рослинність, розвивається болотний тип ґрунтутворення й, як правило, накопичується торф. Залежно від умов водно-мінерального живлення, типу торфу і характеру рослинності розрізняють *низинні, верхові і перехідні болота*.

Низинні болота розвинені в зниженнях рельєфу - на заплавах, плавнях, ділянках старого русла річок і берегах озер. Заболочено долини рік Прип'яті (верхів'я), Турії, Стохіда, Горині та інших [2]. Низинні болота багаті на мінеральні речовини, на них зростають вільха, рогоз, очерет, осока, мохи і водяться птахи.

Верхові болота зустрічаються значно рідше і утворюються на вододілах, піщаних терасах річок, що підстилаються водотривкими породами [3]. Вони переважно живляться за рахунок атмосферних опадів, завдяки чому бідні на мінеральні речовини. Тут зростають сосна, багно, журавлина, пухівка та інші рослини. Деякі верхові болота Полісся мають значні роз-

міри, як, наприклад, болотний масив Кремінне в Рокитнівському і Сарненському районах Рівненської області [4].

Болота перехідного типу також відносно бідні мінеральними речовинами, а в їхньому рослинному покриві переважають береза, сосна, осока, сфагнові мохи та ін.

Крім боліт, виділяють перезволожені ділянки, на яких без проведення відповідних заходів згодом можуть сформуватися заболочені ґрунти, а потім і болота. Такий процес спостерігається при умовах високого стояння рівня ґрунтових вод, значного перевищення опадів над випарюванням, недостатнього дренажу місцевості, наявності на невеликій глибині водотривких або слабо водопроникних порід [5]. Утворення боліт може відбуватися внаслідок неправильної експлуатації зрошувальної мережі, підпору від водоймищ, ставків тощо. Поштовхом до початку перезволоження може послужити період підвищеної зволоженості території протягом кількох років поспіль.

В Україні власне болота найбільші площі вкривають на Поліссі, особливо у Волинській, Рів-

Поширення болотних масивів в Україні (у км²)

Регіон	Меліоративний фонд	Болота	Заболочені землі	
			косовиці і пасовища	ліси і чагарники
Вінницька	1334	173	168	69
Волинська	6908	850	391	837
Дніпропетровська	217	138	43	—
Донецька	332	41	74	—
Житомирська	9819	297	362	257
Закарпатська	1799	14	18	—
Івано-Франківська	2624	22	313	13
Київська	4294	484	420	26
Луганська	561	74	59	—
Львівська	8206	19	255	285
Одеська	1012	713	104	7
Полтавська	1697	532	821	—
Ровенська	5248	755	745	160
Сумська	1895	234	344	—
Тернопільська	3663	63	142	—
Харківська	1047	164	159	131
Хмельницька	2155	156	291	66
Черкаська	817	229	—	153
Чернігівська	9395	883	384	180
Чернівецька	1988	15	42	—
АР Крим, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська	676	274	119	—
Україна	65687	6130	5254	2186

ненській і Чернігівській областях, у долинах лісостепових і степових рік та в Карпатах. Переважають низинні болота, які на Поліссі становлять до 90% всіх перезволожених ділянок [6]. Перехідні і верхові болота займають невеликі площі в північно-західній частині Полісся і в Карпатах.

Площа власне боліт і торфоболотних земель на початку 1980-х років в Україні становила 613 тис. га, а нині вона оцінюється приблизно в 1 млн. га. При цьому досить значна частина боліт осушена, і використовується в сільському і лісовому господарствах. Загальний меліоративно-болотний фонд України становив 6569 тис. га. Він складається із власне боліт і торфоболотних земель, заболочених і перезволожених земель.

Із загального меліоративного фонду країни виділено 1186 тис.

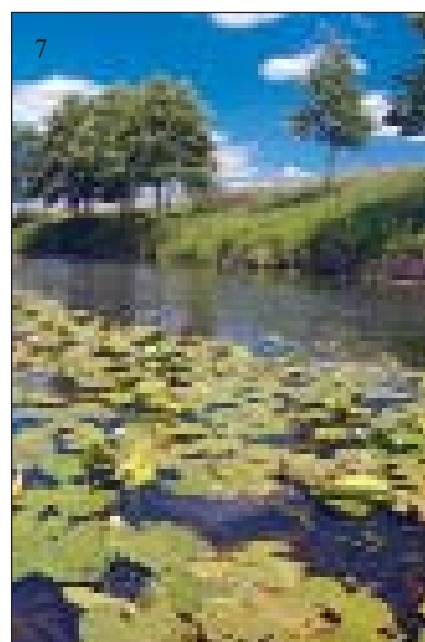
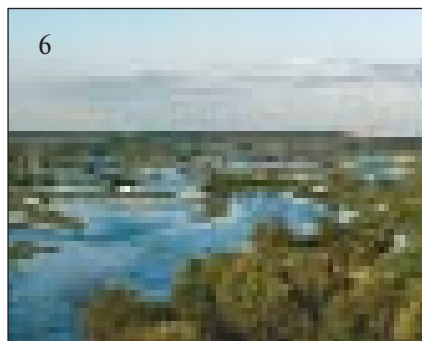
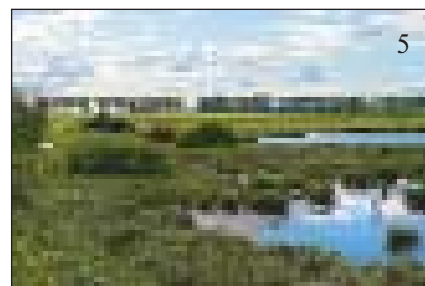
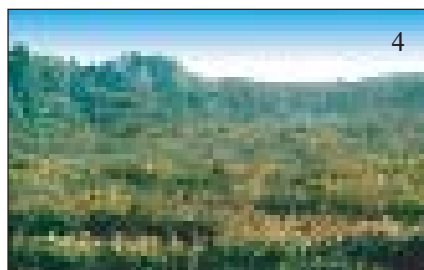
га, або 18%, які не підлягають осушенню. З них 312 тис. га представляють заповідники і заказники, найбільші площі яких розташовані в Чернігівській (48 тис. га, 32% меліоративного фонду області), Черкаській (відповідно 39 тис. га і 100%), Львівській (30 тис. га і 25%) і Сумській (24 тис. га й 84%) областях [7].

У цей час осушено 3274 тис. га, або майже половина болотно-меліоративного фонду України; ще 2500 тис. га можна умовно віднести до земель, що прилягають до осушених масивів і підданих впливу складних процесів осушувальних меліорацій [8]. Приблизно кожний шостий гектар осушених земель перебуває в несприятливому меліоративному стані і близько 70 тис. га земель так би мовити занадто осушені. Для поліпшення меліоративного стану осушених земель необхідно використовувати комплекс заходів — застосовувати закритий дренаж, осушно-зволожувачі, водозбірні, контурно-меліоративні системи, широко впроваджувати автоматизацію меліоративних процесів, поліпшувати структуру посівних площ тощо.

Незважаючи на невелику в цілому заболоченість країни, болота в окремих її регіонах — важливий елемент природного середовища.

Заболоченість території України

Природний регіон	Площа, тис. км ²	Площа боліт, км ²	Заболоченість, %	Кількість боліт
Полісся	99,5	6351	6,26	1535
Західне	41,2	4481	10,87	947
Центральне	41,2	4481	1,19	216
Східне	39,9	1651	4,14	372
Мале Полісся	416	7,9	5,26	91
Лісостеп	2087	3054	1,47	914
Волинський	9,9	153	1,54	65
Подільський	50,3	411	0,80	198
Правобережний	67,1	353	0,52	251
Лівобережний	64,1	2054	3,20	301
Східний	17,1	83	0,48	99
Степ	240,3	79	0,03	92
Українські	38,8	181	0,46	86
Передкарпаття	14,8	180	1,22	55
Карпати	20,9	1	0,05	31
Закарпаття	3,1	—	—	—
Гірський Крим	8,5	—	—	—
Україна	603,7	10081	1,68	2718

Заболоченість окремих районів України дуже нерівномірна — вона зменшується на рівнинній території з півночі на південь та з заходу на схід. Це обумовлено тим, що в тому ж напрямку, особливо в теплу пору року, зменшується кількість опадів і зростає кількість тепла. Відхилення від загальної закономірності залежать від рельєфу, характеру покриву наймолодших четвертинних відкладів і деяких інших геолого-геоморфологічних особливостей.

За рівнем заболоченості і характеру боліт в Україні виділяють п'ять торфо-болотних областей: Полісся, Мале Полісся, Лісостеп, Степ і Карпати з Передкарпаттям.

Торфоболотна область **Полісся** займає Поліську низовину на окремих ділянках Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Хмельницької і Сумської областей. Полісся — найбільш заболочений (6,3%) і заторфований (4,3%) регіон України. Тут нараховується понад півтори тисячі боліт загальною площею 635 тис. га. Болота перед усім низинні, здебільшого заплавні [9],

9

але зустрічаються (переважно на північному-заході), перехідні і верхові улого-винні болота [10].

На Правобережному Поліссі утворено навіть два природні заповідники, на теренах яких, зокрема, зберігаються болотні масиви української півночі. **Рівненський природний заповідник**, утворений в 1999 році, — **найбільший болотний резерват України** загальною площею понад 470 км². Тут на ділянках Володимирецького, Дубровицького, Рокитнівського і Сарненського районів області представлені всі типи боліт, що існують на теренах Українського Полісся [11]. **Поліський природний заповідник** заснований в 1968 році в Олевському і Овруцькому районах Житомирщини на площі 201 км², чверть якої займають болота і заболочені ліси [12].

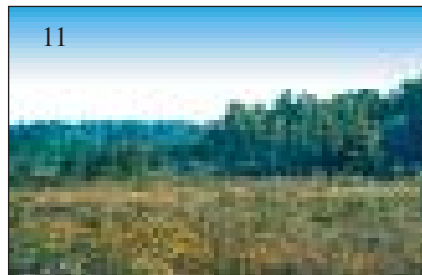

13

На Чернігівському Поліссі заболоченість сягає 5% і переважають болота низинного типу. Найбільші з них: **Замглай** (понад 10 тис. га), **Остерське** (близько 10 тис. га), **Сновське** (9,4 тис. га), **Смолка** (понад 4,0 тис. га) та ін. **Болото Замглай** у Ріпкинському і Городнянському районах області займає древню прохідну долину на межиріччі Дніпра і Десни [13]. Воно складається з кількох болотних масивів, де здавна розробляються відклади торфу з потужністю шарів від півтора до шести метрів.

Торфоболотна область **Малого Полісся** розташована на заході України, між Волинською і Подільською височинами в межах Львівської, частково Рівненської, Тер-

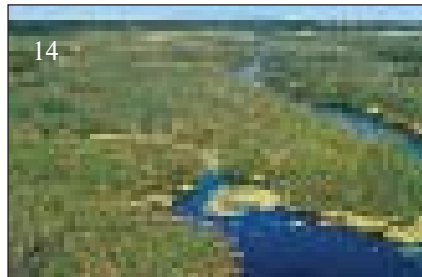
нопільської і Хмельницької областей. Заболоченість цього регіону досягає 5%, а заторфованість — 4%. На утворення і розвиток боліт тут дуже впливає незначна розчленованість території та висока її зволоженість. Переважають заплавні болота в широких долинах малих річок. Майже всі болота

11

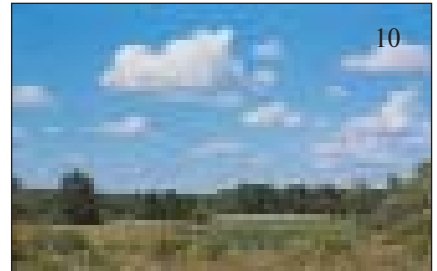
осушені і їхня територія використовується для сільськогосподарських потреб. У межах цієї торфоболотної області в 1984 році створений ботанічний Бушанський заказник [14], розташований в Острозькому районі Рівненської області на площі в 385 га. Тут охороняється комплекс соснових і вільхових лісів і очерет-осокових боліт у долині річки Збитеньки та рідкісні рослини, занесені до Червоної книги України [15].

Торфоболотна область **Лісостепу** займає центральну частину України, а її кордони збігаються з лісостеповою фізико-географічною зоною [16]. Значна розчленованість території і відносно невелика зволоженість не сприяють розвитку боліт, завдяки чому незначні заболоченість складає 1,5%, а заторфованість ледь перевищує

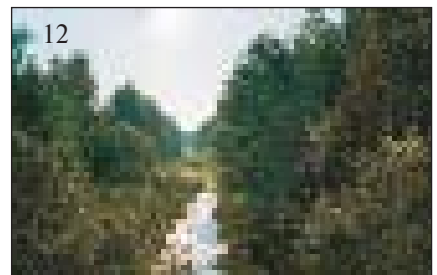
14

1% зональних теренів. Для цієї торфоболотної області характерні низинні болота, так чи інакше пов'язані з річковими долинами. Це заплавні, притерасні, долинні й болота старих річищ. Одним з найбільших є **Ірдинське болото** (площею близько 5,5 тис. га), розташоване в долині зрегульованої річки

10

Ірдинь (у Смілянському і Черкаському районах Черкаської області) — дніпровому припливі першого порядку [17]. В області фахівці виділяють п'ять торфоболотних районів — Волинського, Подільського, Правобережного, Лівобережного і Східного лісостепу. Найбільш заболоченим і заторфова-

12

ним районом є Лівобережний лісостеп [18].

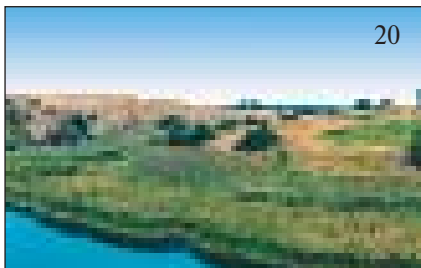
Торфоболотна область **Стену** займає терени півдня і південного сходу країни в степовій зоні [19]. В адміністративному відношенні до нього відносяться окремі ділянки, розташовані в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській, Запорізькій і Донецькій областях [20], а також у рівнинній частині Автономної Республіки Крим. Заболоченість і за-

15

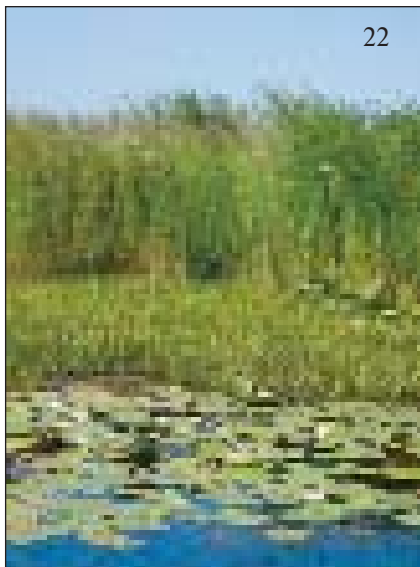
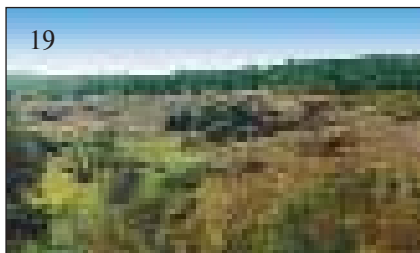
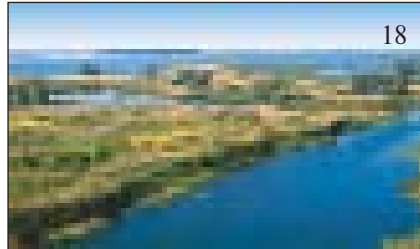
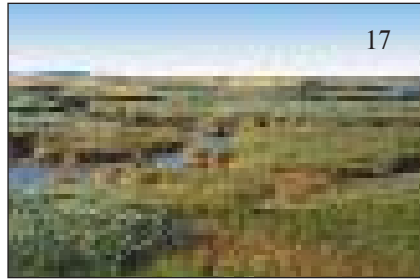

торфованість тут незначні (відповідно 0,03 і 0,02%). Переважають низинні заплавні болота, а також улоговинні болота на річкових терасах. Специфічними для цієї торфоболотної області є плавневі болота в низов'ях Дніпра [21], Пів-

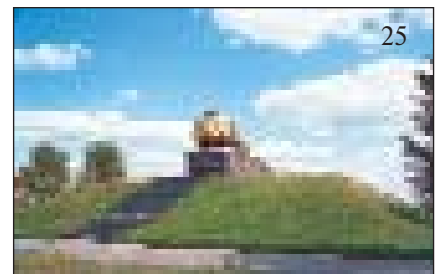
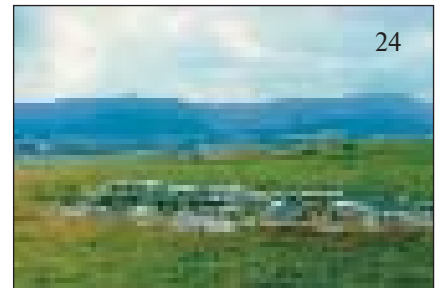
денного Бугу, Дністра [22] і Дунаю [23].

Торфоболотна область **Карпат і Передкарпаття** протягується від західного кордону України до верхівій Дністра, Бистриці і Пруту — Закарпатська, Івано-Франківська,

Львівська і Чернівецька області. Цю торфоболотну область географічно-традиційно підрозділяють на три райони — Прикарпаття, Карпати і Закарпаття. Найбільш заболоченим (1,2%) і заторфованим (1%) є Прикарпаття, де найчастіше зустрічаються низинні заплавні, долинні та улоговинні болота. У Карпатах кількісно боліт більше і також переважають болота низинного типу, але вони мають незначні площі [24]. У Закарпатті більшість боліт розташована в долині річки Тиси.

Україна — держава первісно аграрна і навіть ті, хто досі проєк-

тує космічні кораблі, хто буде найсучасніші літаки, коли випадає нагода залишають місто і їдуть на село чи на приміську садибу. Посадити грядочку, по порсатися в землі, щоб наступного разу було з чого порадіти, що прополоти, а згодом з почуттям зробленої справи і висмикнути з землі — це багатівікова і поки що невмируща традиція майже для кожного українця. Мабуть, заради цього, заради поваги до нелегкої селянської праці на землі часто-густо по селах і містечках всією країною стоять на п'єдесталах старенькі архаїчні трактори. Саме з них майже століття тому починалася механізація важкої праці в полі. Серед цього довжелезного загону сільськогосподарської техніки, що відпрацювала свій вік, є особливий монумент [25]. Його символічно встановлено біля села з приємною для будь-кого назвою Мирне Костопільського району на Рівненщині. І

якщо інших його технічних братів інженерна думка створювала щоб орати землю, то в поліського залізного коня була задача подвійної складності — зробити так, щоб можна було орати! Вона особливо була актуальна саме на Поліссі, де давній льодовик пошматував землю, а відступаючи перетворив її майже на суцільне болото.

Меліоративні роботи на теренах сучасної України розпочалися майже 140 років тому, на півстоліття пізніше Франції, Німеччині і Великій Британії. В 1873 році міністерство державного майна Російської імперії розпочало широкомасштабні роботи по осушенню Полісся. За два десятки років перших меліоративних робіт, що провадилися на площі 87.2 км² (на півночі України і півдні Білорусі у сучасних межах) було прокладено майже 4000 км осушувальних каналів. З тих часів значні ділянки українських теренів зазнали різноманітного меліоративного впливу, а меліорація (від латинського *melioratio* — поліпшення) стала науково обґрунтованою системою організаційних, господарських і технічних заходів, спрямованих на істотне поліпшення природних умов.

Минуло сторіччя, доки в липні 1979 року біля Мирного з'явився пам'ятник меліораторам [26] на честь освоєння мільйонного гектару осушених земель на Україні [27]. Чи багато це мільйон гектарів? Рахуйте самі — це більше за площу Чернівецької області, стіль-

ки ж як Ліван, або половина Словенії чи Ізраїлю. До того ж пам'ятнику три десятки років і меліоратори цей час не гаяли і не марнували, продовжуючи свою благородну війну за орні землі, пасовища та ліси, що не гниють у воді.

Ще одна пам'ятка майже століття нагадує нащадкам про багатівкову шану і повагу українців до землі на лісостепових теренах. В Канівському районі Черкащини, там де ріка Рось приймає одну з найбільших своїх приток — річку Росаву, за десять кілометрів від Дніпра розташоване село Межиріч. На широкій двокілометровій заплаві Росі, що поділила село на дві частини, біля шляху Канів-Черкаси височіє піраміда [28], дбайливо складена з різноманітних гранітних валунів. Її в 1914 році, напередодні Першої світової війни, побудували мешканці навколишніх сіл. У такий спосіб селяни вирішили подякувати меліораторам, що осушили заплаву річки і "відвоювали" у природи величезний шматок доброї та родючої

